

VREDESEDUCATIE IN DE KRIJGSMACHT

RELIGIE EN VEILIGHEID V

Fred van Iersel (red.)

Eburon

Utrecht 2020

Titel van de Reeks: Religie en veiligheid | Religion and Security
Titel deel 5: Vredeseducatie in de krijgsmacht.

Hoofdredactie: Prof. Dr. A.H.M. van Iersel,
A.H.vanIersel@uvt.nl; AHM.v.Iersel@mindef.nl
Bureauredactie: Het Bezinningsbureau, Dr. J.T. Arts-Honselaar, info@bezinningsbureau.nl
Grafisch ontwerp: Studio Iris, Leende
Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Afbeeldingen op omslag: Quatrefoil, Kathedraal van Amiens
Productie en uitgave: Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht, www.eburon.nl

Trefwoorden: theologie van de vrede, vredesethiek, krijgsmacht, militaire ethiek, geestelijke verzorging, vredeseducatie
Keywords: theology of peace, ethics of peace, education, military chaplain, military ethics, peace education

ISBN: 978-94-6301-314-7

Deze uitgave verschijnt onder verantwoordelijkheid van de bijzondere leerstoel 'Vraagstukken geestelijke verzorging bij de krijgsmacht' van de Tilburg School of Catholic Theology aan Tilburg University. Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door de Stichting Katholiek Militair Vormingswerk (SKVM), het Nationaal Katholiek Thuisfront (NKT), en ACOM Bond voor Defensiepersoneel. Deze bundel is tot stand gekomen in opdracht van de Dienst Rooms Katholieke Geestelijke verzorging bij de krijgsmacht.

© 2020. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

© 2020. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior permission in writing from the proprietor.

Inhoud

‘Vredes­theologie als invalshoek voor ethiek, geestelijke verzorging en morele vorming bij de krijgsmacht’ <i>Fred van Iersel</i>	7
The Secular State’s Neutrality as an Institutional Context for Military Chaplaincy. An opinion <i>Fred van Iersel</i>	15
Oorlog, verzet en sociale leer <i>Fred van Iersel</i>	22
Military Practice Between Ethics and Tragedy: Moral Dilemmas in the Context of Peace Education for Armed Forces <i>Fred van Iersel</i>	33
“The Prophet says the coronavirus will disappear on 28 March”: COVID-19 and the new digital and human security dimensions <i>Mirjam van Reisen, António Cartaxo, Kristina Melicherová, Gertjan van Stam, Anouk Smeets, Lianne van Mourik, Misha Stocker</i>	45
Geen vredesethiek zonder deugde­thiek <i>Pieter Vos</i>	75
Necessity, function and relevance of Christian peace ethics and military ethics illustrated by using the example of ZEBIS <i>Veronika Bock</i>	95
‘Lord, That I Might See’ <i>Jim Forest</i>	102

INHOUD

Dietrich Bonhoeffer. Een verlichte ethiek <i>Harry Zeldenrust</i>	112
Beyond Me, Here and Now: Inspiring Ethics as Task of Spiritual Care <i>Ryan van Eijk</i>	137
Sociale leer en Geestelijke Verzorging in totale instituties <i>Erik Sengers</i>	148
Wat bezielt de aalmoezenier <i>Bart van Dijk</i>	158
Pastoral guidance in the case of moral injury and moral distress in veterans <i>Sanneke Brouwers</i>	174
Slotbeschouwing: Vredeseducatie in de krijgsmacht: voorbij het falen van de ethiek <i>Fred van Iersel</i>	189
Personalia	205
Eerder verschenen	210
Literatuurlijst	211

‘Vredes­theologie als invalshoek voor ethiek, geestelijke verzorging en morele vorming bij de krijgsmacht’

Fred van Iersel

1) Plaatsbepaling van vredeseducatie in de context van de krijgsmacht¹

25 jaar bijzondere leerstoel Religion and Ethics in the Context of the Armed Forces vraagt wellicht op enig moment om een historische terugblik op de leerstoel zelf. Toch bewaar ik dit voor een andere keer. In dit artikel richt ik mij op het *heden* en de *toekomst* van de krijgsmacht en de katholieke geestelijke verzorging.

Het praktisch-theologisch perspectief hierop werk ik in dit artikel uit aan de hand van een thema dat in de leerstoel van meet af aan belangrijk is geweest: vredeseducatie. En wel vredeseducatie in de krijgsmacht. We hebben het hier niet over een tegenspraak! Vredeseducatie in de krijgsmacht is educatie, waarbij defensiepersoneel in kritisch-constructieve zin aan het uiteindelijke doel van militair optreden wordt herinnerd, en waarin ook middelen tot dit doel vanuit het perspectief van godsdienst en levensovertuiging worden belicht, en waarin de **morele** betekenis van missies uit dit perspectief aan de orde komt.² Dat is juist bij krijgsmachten belangrijk, omdat deze door hun aard als *last resort* - laatste redmiddel - juist dan in actie komen als het minimum aan moraal in internationale betrekkingen op het spel staat.

Daarbij kan het om zeer verschillende thema's gaan, zoals het verwerken van geweld, het voorkomen en overwinnen van vijandbeelden

1 Deze bijdrage werd gehouden tijdens het symposium Vredeseducatie in de krijgsmacht d.d. 30 oktober 2019.

2 Nipkow, K.-E. (2007), *Der Schwere Weg zum Frieden. Geschichte und Theorie der Friedenspädagogik von Erasmus bis zur Gegenwart*. Gütersloh: 363-375.

en morele onverschilligheid, maar ook om wapentechnieken zoals bij kernwapens of laatmoderne cyberwarfare en hybride oorlogvoering.

In de bijzondere leerstoel Religion and Ethics in the Context of the Armed Forces heeft vredeseducatie altijd een centrale plaats ingenomen. Maar wel anders dan verwacht. Dit had vooral te maken met de val van Srebrenica in 1995, de grootste oorlogsmisdaad in Europa sedert de Tweede Wereldoorlog; een gebeurtenis met paradigmatische betekenis voor de Nederlandse militaire praktijk en, in het kielzog hiervan, voor de vredesethiek en militaire ethiek. Bijzondere aandacht was nodig voor de morele dilemma's in vredesoperaties. Dit thema heeft de leerstoel behartigd tot en met 2004. Intussen vonden in 2001 de aanslagen door Al Qaida plaats, waardoor de aandacht verschoof naar ethiek en terreurbestrijding, maar ook naar het thema religie en geweld en de mede hierdoor versterkte religiestress.

2) Hoe vredeseducatie er in deze context uitziet

Hoe ziet vredeseducatie in de krijgsmacht er tegen deze achtergrond uit?

Allereerst is vredeseducatie wetenschappelijk gezien een interdisciplinair thema, al is het maar omdat vrede niemand's monopolie kan zijn, omdat ze iedereen en alle academische disciplines aangaat. Daarom heb ik als theoloog en ethicus ook met filosofen, psychologen, juristen en historici samengewerkt. Vredesethiek is naar mijn oordeel vooral ook een onderdeel van de polemologie: zonder kennis van conflicten in internationale betrekkingen is ze betekenisloos.

De hoofdopdracht van de vredeseducatie in de krijgsmacht is als gezegd militairen te herinneren aan het doel van hun praktijk, namelijk de vrede. Dit doel kan nooit alleen gelegen zijn in het behartigen van de professioneel opgedragen taak, alsof de instrumentalisering van militaire inzet voor politieke doelen ethisch zelfevident is. Zygmunt Bauman heeft in zijn studie *Modernity and the Holocaust* geanalyseerd dat de individualisering, de reductie van ethiek tot emoties en het postmoderne professionaliteitsdiscours ertoe kunnen leiden dat moraal en ethiek ook in krijgsmachten geprivatiseerd worden en tot een amoreel en zelfs immoreel professionaliteitsconcept kunnen leiden.³ Om dit te voorkomen, moeten het doel van de krijgsmacht, het doel

3 Bauman, Z. (1989), *Modernity and the Holocaust*. Ithaca, New York, Zie ook: Z. Bauman (1997), *Postmodernity and its discontents*, Oxford/Cambridge.

van een missie en het doel van de militaire professie en de levensbeschouwelijke betekenis - de ziel ervan - gethematiseerd worden. Het volstaat dus zeer zeker niet om alleen op de persoon en diens privéleven en persoonlijke morele identiteit te focussen.

Tegen deze achtergrond is heden ten dage de Nederlandse militaire ethiek met haar relativistische en pragmatistische inslag deficiënt, te meer omdat de Nietzscheaans-nihilistische inslag ervan de vraag naar de doelgerichtheid van de militaire praktijk a priori zinloos maakt. Het volstaat mijns inziens niet om een militaire bedrijfsethiek te ontwikkelen of een militaire beroepsethiek die mensen slechts motiveert en instrumentaliseert tot de successen van de dag, en die inhoudelijk abstraheert van het lijden dat gewapende conflicten veroorzaken. Daarvoor is de kritische herinnering aan lijdensgeschiedenissen en het vermogen die te boven te komen, nodig. En precies dit is het sterkste punt van een christelijke vredesethiek.

De geestelijke verzorging bij de Nederlandse krijgsmacht heeft, van haar kant, haar taak op het gebied van de vredesethiek helaas ver-smald tot morele vorming, en de ethiek deels naïef aan de overheid overgelaten. Maar juist die overheid hoort nu net, sociaal-ethisch gezien, geen zedenmeester te zijn.

Met het symposium *Vredeseducatie in de krijgsmacht* werd geprobeerd om vredeseducatie terug op de agenda van de geestelijke verzorging te krijgen.

3) Kantiaans type vredesdenken: abstract en universeel

Maar waarom dan nu juist vredes-*educatie*? De idee dat vrede bevorderd kan worden door educatie is immers typisch een product van de Verlichting, die de idee van een Kantiaanse vredesordening genereerde, gebaseerd op de bevordering van de rede en op een plichtethiek die uitermate succesvol is geweest.⁴ Ze is, althans naar de strekking, verbonden met de ontwikkeling van het internationaal recht, waaronder het humanitair en oorlogsrecht; en ze schraagt het legalistisch integriteits- en compliancebeleid binnen de krijgsmacht.

Een van de schaduwkanten van dit Kantiaans type denken komt echter voort uit zijn begrip van universaliteit, dat verregaand

4 Nipkow, K-E.(2007), *Der Schwere Weg zum Frieden. Geschichte und Theorie der Friedenspädagogik von Erasmus bis zur Gegenwart*. Gütersloh/ München, Gütersloher Verlag Haus, P. 147-148.

abstraheert van morele emoties en identiteit. De zwakke kant betreft dan ook de door de Verlichting versterkte assimilatiepolitiek met betrekking tot religie⁵, die overigens nieuwe impulsen heeft gekregen in reactie op het theocratisch fundamentalisme van Al Qaida, Taliban en IS. Religieuze identiteiten worden dan gereduceerd tot praktijken die uitsluitend aan de redelijke, abstracte universaliteit getoetst moeten worden. Verlichte assimilatiepolitiek liet zo precies verdwijnen wat een defensie zou moeten verdedigen; het recht op identiteit, en dus inhoudelijk pluralisme.

4) Reactie op Verlichting: nationalisme en inculturatie

Juist tegenover deze schaduwkant van het Kantianisme was het verzet cultuurhistorisch gezien zeer succesvol. De vorming van soevereine, seculiere nationale staten na de godsdienstoorlogen in Europa had weliswaar aanvankelijk de vrede bevorderd, zoals onder meer bleek uit de vrede van Westfalen in 1648. Deze droeg onder andere door uitwerking van Hugo de Groot bij aan de positivering van het internationaal recht. Maar toch bleek nadien, dat de soevereine nationale staat voor zijn *morele* legitimiteit sterk afhankelijk was van de verheerlijking van de gepostuleerde nationale identiteit van de burgers, de bevolking, het volk, het ene volk - en dus van een veronderstelde geïdealiseerde geschiedenis. Dit leidde op wereldschaal tot een politieke variant van de Romantische reactie op de Verlichting: het nationalisme. En omdat in het nationalisme een collectieve identiteitsclaim verbonden wordt met de claim op grondgebied, werd het een belangrijke factor van staatsvorming, van dekolonisatie, van etnische politiek en daarmee van oorlog en andere vormen van gewapende strijd.

De christelijke confessies hebben op deze opkomst van religieus homogene nationale staten gereageerd met een inculturatiestrategie. De top-down variant daarvan, het beginsel *cuius regio, eius religio* - de vorst bepaalt de religie van de onderdanen - was oorspronkelijk op stelselniveau pacificerend, maar het heeft grootschalig de basis gelegd voor te gemakkelijke syntheses van confessies met nationale identiteiten.

Het faillissement van deze inculturatiestrategie van het christendom werd definitief duidelijk in de Eerste Wereldoorlog. Dit was de oorlog waar de verbinding tussen God, volk en vaderland haar laatste

5 Vgl. Nipkow, K.-E., *op. cit.*, P. 157.

restje legitimiteit verloor, toen christelijke meerderheden uit verschillende landen tegen elkaar moesten strijden⁶.

De volstreekte zinloosheid van de Eerste Wereldoorlog⁷ luidde het einde in van het cultuurchristendom. Protestantse theologen als legerpredikant Paul Tillich, en de Zwitserse theoloog Karl Barth, realiseerden deze breuk theologisch voor het protestantisme; de vredespaus tijdens de Eerste Wereldoorlog, Benedictus XV, en de legeraalmoezenier Angelo Roncalli – de latere paus Johannes XXIII – behartigden het vergroten van de afstand van de christelijke kerken tot oorlog, door respectievelijk te kiezen voor neutraliteit (Benedictus XV) en voor het universalisme van de katholieke natuurwetsmoraal als fundament voor de menselijke waardigheid en mensenrechten (Johannes XXIII).

De Tweede Wereldoorlog, en ook het einde van de twintigste eeuw, hebben echter aangetoond dat nationalisme en etnocentrisme nog steeds niet zijn uitgestorven, en nog sterker: dat de deculturatie van het christendom uit het gewelddadig nationalisme onvoltooid blijft.

In de Balkanoorlogen steunden religieuze leiders van alle drie de christelijke confessies voornamelijk de eigen nationalistische achterban en beoefenden weinig kritiek op oorlogsmisdaden aan de eigen zijde. In Rwanda bleek in 1994 het katholicisme deel van het etnisch conflict, en ineffectief in het verzet tegen de genocide.

Heden ten dage blijkt bovendien dat het corrigerend vermogen van kerken tegenover nationalisme intussen verder is verzwakt, zoals blijkt uit het gebruik dat populistische stromingen maken van wat zij abusievelijk noemen ‘de joods-christelijke traditie’⁸.

Sedert de opkomst van het Islamitisch fundamentalisme in Iran, en de aanslagen op de Twin Towers, is het alleen nog maar urgenter geworden om de verstrengeling van religie en geweld te doorbreken. Aan katholieke zijde is Paus Franciscus momenteel precies hiermee bezig,

6 Burggraeve, R., J. de Tavernier, L. vandeWeyer (1993), *Van Rechtvaardige oorlog naar rechtvaardige vrede. Katholieken tussen militarisme en pacifisme in historisch-theologisch perspectief*. Leuven, Leuven University Press.

7 Keegan, J. (1995), *Die Kultur des Krieges*. Berlin: Rowohlt-Berlin; Clark, C., *The Sleepwalkers. How Europe went to war in 1914*. London etc., Penguin. Zie ook: Hobsbawm, E., (1995), *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991*. London, Abacus.

8 Zo bijvoorbeeld in Nederland Thierry Baudet volgens *Joost Röselaers & Matthias Smalbrugge*. : <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/12/18/gebruik-het-christendom-niet-ijdel-verdiep-je-erin-a3093692>.

tegen de achtergrond van zijn eigen ervaringen met de militaristische Argentijnse junta die hij verafschuwde.

In de eenentwintigste eeuw zijn kerken zich dus, hoe moeizaam ook, klaar aan het maken voor het loslaten van te nauwe verbindingen tussen kerk en staat - en worden daarmee niet minder, maar juist steeds meer geschikt als dragers van wat ik zou willen noemen een 'Postconstantijnse' vredesmoraal en vredeseducatie.⁹

6) Vorm en inhoud van een 'Postconstantijnse' vredeseducatie

Maar wat houden zulk een Postconstantijnse vredesethiek en vredeseducatie dan precies in? Allereerst dat die de politieke marginaliteit van kerken niet betwist of ongedaan wil maken, maar deze daarentegen als káns ziet: om vanuit solidariteit met de onderkant van de wereldsamenleving zich in te zetten voor rechtvaardige vrede.

Dit is overigens precies wat paus Franciscus op 30 april 2016 formuleerde als de morele kern van het militaire beroep.¹⁰ Daarin waren compassie, verzoening en wederopbouw toevoegingen ten opzichte van de oudere waardering van het militaire beroep door het tweede Vaticaans Concilie¹¹.

- 9 Onder de Romeinse keizer Constantijn, die zich als eerste keizer tot het christendom bekeerde, begon een nauwe verbinding van Christelijke kerk als *religio licita* en de staat in het Romeinse Rijk, die het Christendom in het Westen en in het Oosten – op onderscheiden wijzen, diepgaand heeft gekleurd, zeker op het gebied van de vredesmoraal. De erkenning van het christendom als staatsreligie in 380 noopte het christendom vervolgens tot een moreel legitimerende rol ten opzichte van die overheid.
- 10 “Law enforcement — military and police — have the mission of ensuring a safe environment, so that each and every citizen can live in peace and serenity. In your families, in the various areas in which you operate, may you be instruments of reconciliation, builders of bridges and sowers of peace. Indeed, you are called not only to prevent, manage and put an end to conflicts, but also to contribute to the building of an order founded on truth, on justice, on love and on freedom, according to St John XXIII's definition of peace in his Encyclical *Pacem in Terris* (nn. 18 ff.)”, see: http://w2.vatican.va/content/francesco/en/audiences/2016/documents/papa-francesco_20160430_udienza-giubilare.html , text d.d. November 1st 2019.
- 11 In zijn Pastorale Constitutie *Gaudium et Spes* no. 79, 5 schrijft het concilie: *Those too who devote themselves to the military service of their country should regard themselves as the agents of security and freedom of peoples. As long as they fulfill this role properly, they are making a genuine contribution to the establishment of peace.* Zie: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_cons_19651207_gaudium-et-spes_en.html

Vredeseducatie vanuit kerken vertrekt dan vanuit een solidariteit met slachtoffers van oorlogsgeweld - en dat zijn in 9 van 10 gevallen burgers - maar bekommert zich ook om het boemeringeffect van geweld op militairen en veteranen in de vorm van *moral injury*; dezen treden - metaforisch gezegd - als het ware toe tot het legioen van oorlogsslachtoffers.

Uiteindelijk hoeft daarnaast ook het spreken over God aan gene zijde van de zo geheten 'negatieve theologie'¹² nog veel uitwerking. Want een religie zonder taal met betrekking tot God is beneden-menselijk en verwerft zich daarom terecht geen plaats in de cultuur.

Maar ze moet zowel haar mogelijkheden als haar grenzen kennen. Per slot van rekening valt het christendom niet samen met zijn ethiek, maar belijdt het een God die 'tegen-woordig' is, in alle betekenissen van dit woord.¹³ Gemeenschappelijk aan deze betekenissen van het woord 'tegen-woordig' is de liefde die aan taal vooraf gaat, vertolking behoeft en vertolking overstijgt. Liefde schraagt en omvat recht en gerechtigheid en tevens compassie; alle zijn ze nodig, ook - en juist - in oorlogstijd, bijvoorbeeld in de omgang met krijgsgevangenen, ontheemden en vluchtelingen.

Zo wordt juist een spreken van God aan de grens van het verstommen¹⁴ mogelijk en wordt zowel de folklorisering ervan - in media - als de banalisering ervan - in te plat dagelijks kerkelijk taalgebruik omtrent God- , als de instrumentalisering ervan - in fundamentalistisch geweld - overwonnen.

12 Negatieve theologie is een vorm van theologie die de 'positief-affirmatieve', talige, aard van geloofsuitspraken poogt te overstijgen en stelt dat God ook, en juist, voorbij deze talige affirmatie te kennen is; de 'leegte' van de Schekinah is de plaats bij uitstek waarin de verborgen God aanwezig is in de gestalte van afwezigheid. Over de relevantie van negatieve theologie voor de politieke theologie in de lijn van J.B. Metz zie o.m. J. Hochstaff (1976) , *Negative Theologie. Ein Versuch zur Vermittlung des patristischen Begriffs*. Muenchen: Koesel Verlag, p. 224 e.v.

13 Hiermee wordt onder meer bedoeld: present (en in de betekenis: tegenwoordig), maar ook: 'het (profetische) tegensprekende Woord sprekend' als teken van tegenspraak, of zelfs Hij die zich tegen woorden uitspreekt. De gelaagdheid van de uitdrukking tegen-woordige drukt zo een eerbied voor de Onnoembare die zich (paradoxaal) uitspreekt uit.

14 Werbick, J.,(2004), *Von Gott reden an der Grenze zum Verstummen*. Muenster: LIT Verlag, S. 327-349.

7) Slot: inhoud, doelstellingen en organisatie van vredeseducatie

Ik heb aan de hand van enkele relevante historische ontwikkelingen laten zien wat de contexten, de hoofdthema's en de doelstellingen zijn – of moeten zijn - van vredeseducatie in de krijgsmacht.

Daarnaast wil ik, ter afsluiting, benadrukken dat voor het organiseren van de door mij bepleite vredeseducatie bovenal een *stakeholder*-benadering van het beroep van geestelijk verzorger nodig is. Aan geïndividualiseerde professionals heeft een krijgsmacht niets: die instrumentaliseert ze (met de beste bedoelingen) slechts in personeelszorg in smallere zin, met veronachtzaming van het afdekken van de door Zygmunt Bauman gesignaleerde risico's. De geestelijke verzorging van de toekomst is op vrede georiënteerd, of zij is niet.

Deze bundel

Deze bundel bevat een aantal bijdragen over verschillende aspecten van vredeseducatie. Ze zijn geschreven op uitnodiging, naar aanleiding van het vijftienvig jarig jubileum van de bijzondere leerstoel Religion and Ethics in the Armed Forces. Sommige bijdragen benaderen de historische context van vredeseducatie, andere de actuele uitdagingen, en weer andere de inhoud ervan. In het slothoofdstuk worden de verschillende bijdragen en hun relevantie voor vredeseducatie in de krijgsmacht in perspectief geplaatst.

The Secular State's Neutrality as an Institutional Context for Military Chaplaincy. An opinion

Fred van Iersel

1. Intro

In this Chapter we will address the question, how to properly understand the apparently secular nature of armed forces in a democratic constitutional state, in combination with an appropriate role of religion in the public square as well as inside the armed forces.

This question already was important in different European nations in the last century and before. But its relevance increased substantially after the terror attack of 'nine eleven' in the year 2001. And the importance still increases in the context process of the development of a European Defense in PESCO. Which concept of political entities and the role of religion in the public square will be leading in PESCO? Do our European armed forces still need military chaplaincy and how should it be organized in the context of cultural and religious diversity? In this chapter I will sketch some principles and show how these work out in the national context of the Netherlands.

2. Good reasons for a secular state

At first sight, our contemporary armed forces seem to have good reasons to keep religion out of their midst. I see nine of these good reasons.

Four historical reasons

The first *prima facie* argument is a historical one. And it sounds paradoxical. Judaism and, in its footsteps Christianity, have actively and successfully secularized political power. Both religions denied the divine status of Pharaohs (Ex.4) and Roman Emperors (Rom.13). Instead, Pharaohs and emperors are sketched as obedient and serving. In this respect these religions made a successful beginning with secularizing